

HORVÁTH ANDOR

SZÁZ NAP – KÉTSZÁZ ÉV

*„A köztársaság reménye szétfoszlott, be kell érnünk a régi renddel. Undorodom már a politikától és a mézárálástól, de a szerencse, mit a Gondviselés Lord ** [Castlereagh]-re pazarol, csak azt bizonyítja, mily kevésbé értékelhetik az istenek a haladást, ha ilyen ***-oknak, mint ő és az a részeges káplár; Blücher, megengedik, hogy terrorizálják a jobbkat. No, Wellington azért kivétel. Ő igazi férfi – a mi Hannibálunk Scipiója. De a waterlooi győzelmet ő is csak az orosz fagynak köszönheti, mely elpusztította a francia sereg elitjét.”*

BYRON LEVELE THOMAS MOORE-NAK, 1815. JÚLIUS 7.¹

Kereken kétszáz év telt el a nevezetes csata óta, amellyel végleg lezárult Napóleon pályafutása. Alkalmas téma az elmélkedésre. Három nézőpontból közelítek hozzá az alábbiakban. Az első Victor Hugo egyik költeménye – a nevezetes csata remek művészi megörökítése. A második: a császárral szemben kritikusabb kortárs, Chateaubriand beszámolója az eseményekről, és végső ítélete Napóleonról. A harmadik: a francia–német viszony alakulása, ahogyan az két nagy író, Goethe és Kleist reakcióiban kifejeződik.

Álljunk hát meg egy percre Waterloo mezején. Foglaljuk össze először röviden azt, ami előtte történt.

Az oroszországi vereség után Napóleon csillaga leáldozott. A lipcsei csata (1813) után a szövetségesek (Anglia, Poroszország, Ausztria, Oroszország) hadserege francia földön indított hadjáratot a császár ellen. A hadjárat sikeres volt. Megsemmisítő csapást nem mértek ugyan a francia hadseregre, de a császárt annyira nehéz helyzetbe hozták, hogy felszólították: mondjon le. Egnapi töp-

Waterloo után következett a császár második lemondása, majd élete végéig tartó száműzetése Szent Ilona szigetén. Waterloo csupán megismételte és véglegessé tette az egy évvel korábban történeteket.

rengés után, 1814. április 6-án Napóleon magához hívatta marsalljait, és rövid beszédet intézett hozzájuk: „...én alávetem magam sorsomnak, önök is vessék alá magukat sorsuknak. Törődjenek bele, hogy a Bourbonok alatt fognak élni, szolgálják őket hűségesen. Önök nyugalomra vágytak, nos, lesz részük benne...” – mondotta többek között, jókora adag iróniával fűszerezve a keserű döntés bejelentését.²

Ezt követően felolvasta, majd kézjegyével látta el az alábbi nyilatkozatot:

„Miután a szövetséges hatalmak kihirdették, hogy az európai béke helyreállításának egyedüli akadálya Napóleon császár, ezért esküjéhez híven kijelenti, hogy mind a maga, mind örökösei nevében lemond Franciaország és Itália trónjáról, mert nincs olyan személyes áldozat, még életének feláldozása sem, amelyet meg ne hozna Franciaország érdekében.”³

Következett az első száműzetés: Elba szigete, majd 1815 márciusában a váratlan visszatéréssel a Száz Nap, amelynek Waterloo vetett véget.

Napóleon akarta, hogy újra a katonai erő döntsön? Nem feltétlenül. Bécsben, ahol a lemondása utáni rendezés céljából összehívott kongresszus ülésezett, könnyű volt fejére olvasni, hogy semmibe vette saját, korábbi nyilatkozatát. Miután elismerte, hogy személy szerint ő „az európai béke helyreállításának egyedüli akadálya”, visszatéréssel megszegte adott szavát, s ezzel feljogosította a szövetségeseket az ellene való katonai fellépésre. A hazafelé tartó cári csapatok parancsot kaptak, hogy forduljanak vissza.

A waterlooi csata négy napig tartott. A belgiumi Gand városába menekült XVIII. Lajosnak június 18-án küldött jelentés alapján a szintén ott tartózkodó Chateaubriand így foglalta össze emlékirataiban a történeteket:

„[Napóleon] június 12-én hagyta el Párizst, 14-én érkezett meg csapataihoz. 15-én megtámadja az ellenség állásait a Sambre mentén. 16-án csapást mér a poroszokra Fleurus mezején, ahol a győzelem örökké kitartani látszik a franciák mellett. Beveszi Ligny és Saint-Amand falvakat. Quatre-Bras mellett újabb győzelem: Brunswick herceg a halottak egyike. Blücher sietve visszavonul, és csatlakozik a Bülow tábornok parancsnoksága alatt álló, 30 ezer főnyi tartalékhadtesthez. Wellington herceg Brüsszelnek veti a hátát angol és holland katonáival.

Még mielőtt eldördültek volna az ágyúk, [Wellington] 18-án reggel kijelentette, hogy délután háromig ki tud tartani, de Napóleon szétveri, ha addig nem érkeznek meg a poroszok, hátrálnia ugyanis lehetetlen, mivel Brüsszel és Planchenois van mögötte. Miután Napóleon váratlanul tört rá, nem ő választotta, hanem csak elfogadta ezt a pocsék hadállást.

Az ellenség balszárnyán a franciák kezdetben elfoglalták az hougoumont-i kastély fölötti magaslatot egészen az Haie-Sainte és Papelotte nevű tanyáig, a jobbszárny Mont-Saint-Jean falu irányában indított támadást. Közben Jérôme herceg elfoglalta Haie-Sainte tanyát. Hat óra körül azonban Saint-Lambert irányában feltűnik a porosz tartalékhadtest, Haie-Sainte mellett újabb, dühödő támadás indul. Megérkezik csapatával Blücher, és már bomlófélben lévő csapatainktól elszakítja a császári gárda négyeségeit. E halhatatlan phalanx körül a porfelhő, a szikrázó füst, a kartács-tűz, a lövedékek közepette, háromszáz bömbölő ágyú és huszonötezer ló vágójának hangja mellett mindent magával sodort a menekülők áradata. [...]

A halottak számát a szövetségesek oldalán 18 ezerre, francia oldalon 25 ezerre becsülték. Életét veszítette 1200 angol tiszt, meghalt vagy megsebesült Wellington herceg szinte valamennyi szárnysegédje. [...] A vitézséget és a elszántságot, amellyel a két hadsereg összemérte kardját és tűzerejét, tíz évszázad nemzeti ellenségeskedése lelkesítette. Amikor Lord Castlereagh a Lordok Házában beszámolt az ütközetről, kijelentette: »Az angol és a francia katonák a dolog végeztével ugyanazon patak vi-

zében mosták tisztára véres kezeiket, és kölcsönösen méltatták a másik bátorságát.«
[...]

Francia részről nagy hibákat követtek el: összetévesztettek ellenséges és baráti hadtesteket, túl későn foglalták el a Quatre-Bras melletti hadállást, Grouchy marsall, akire az a feladat hárult, hogy 36 ezer emberével tartóztassa fel a poroszokat, hagyta őket elvonulni, mert nem érzékelte mozgásukat – tábornokaink mindezekért szemrehányásokkal illették egymást. Bonaparte, szokásához híven, frontális támadást hajtott végre, ahelyett, hogy bekerítette volna az angolokat, és annak a beképzeltségével, aki a helyzet ura, azzal volt elfoglalva, hogyan vágja el az ellenség menekülésének útját, még mielőtt legyőzte volna. [...]

Az ütközet végén Turenne úr [Napóleon szárnysegédje] sürgette: vonuljon vissza, nehogy az ellenség kezébe kerüljön. Mintha álomból ébredne, gondolataiból ocsúdva előbb felfortyant, majd hirtelen nyeregbe szállt, és menekült.”⁴

Victor Hugo *L'Expiation* című költeménye a *Les Chatiments* című kötetében jelent meg 1853-ban. Magyarul *Bűnhődés* címmel Illyés Gyula fordításában olvasható. (A fordító cím-választásáról annyit: az „expier” ige jelentése „levezekel, megbűnhődik, meglakol”, és amint a továbbiakból kiderül, a fordító választása indokolt.)

Minden iskolázott francia betéve tudja a költemény második részének kezdő sorait:

*Waterloo! Waterloo! Waterloo! morne plaine!
Comme une onde qui bout dans une urne trop pleine...*

Illyés Gyula fordításában:

*Waterloo! Waterloo! Waterloo! Zordon pálya!
Mint a túl-teli üst, ha forr s vizét dobálja...*

Stilisztikai elemzések iskolapéldája lehet a magánhangzók hangulatkeltő erejének kiemelése az eredeti első két sorában: a mély hangok túlsúlya az elsőben – a-e-o-a-e-o-a-e-o-o-(ö)-e-(ö) – majd a magas hangok fölerősödése a másodikban: o-ü-o-(ö)-i-u-a-ü-ü-(ö)-o-e-(ö): 7/6, 5/8. A zárójelbe tett „ö” hang a francia „e muet” („néma ö”), amely a deklamált versszövegben hagyományosan hallható. Itt jegyzem meg: a vers alexandrinusban íródott, Hugo azonban a 12 szótagot olykor – miként a nyitó sorokban is – 13-ra bővíti.

A magyar változatban: a-e-o-a-e-o-a-e-o-o-o-á-a / i-a-ü-e-i-ü-a-o-i-é-o-á-a, vagyis 10/3, 7/6. Illyés tehát – hogy úgy mondjam – „túteljesíti” a két sor mélyre hangoltságát.

A tüzetesebb elemzés azt sem hagyhatja figyelmen kívül, hogy a két sor szavainak mássalhangzói szintén a mély fekvésű, bűgő hangzás érzetét keltik (Waterloo-morne-onde-bout-urne-trop).

A csatáról a költő egyértelműen Napóleon-párti képet fest („Vak volt a sors, te meg áruló – győzelem!”) Szövegéből az is kiderül, hogy a helyszín évtizedek múltán is ugyanazt a magasztos megrendülést váltja ki:

*Negyven év tűnt le már, de ez a néma pálya,
Waterloo néptelen kietlen gyászhatára,
isten temetője, reszket ma is: minő
óriásokat láthatott futni ő!*

Figyelmet érdemel e négy sor közül az utolsó kettő, a költő ugyanis ezek tanúsága szerint közvetlen isteni beavatkozásnak tulajdonítja a francia vereséget:

*Ce champs sinistre où Dieu mêla tant de néants,
Tremble encore d'avoir vu la fuite des géants!*

A „néants-géants” szavak hatásos ríme a magyar változatban sajnos elsikkad (a „néants” szó jelentésére Illyésnél a „kietlen” jelző utal), s emiatt nem érzékelhető a kérdés sem, amelyet a „néant” szó használata felvet. E szó jelentése: „a semmi”, Sartre is ebben az értelemben szerepelteti filozófiai értekezése címében: *L'Être et le Néant* (A Lét és a Semmi, 1943). A filozófia régtől fogva a „nemlét” értelmében használja, így fordul elő például Descartes szövegében: „Je suis comme un milieu entre l'être et le néant” – „Amolyan közép vagyok a lét és a nemlét közt.”

Meglepő viszont, hogy Hugo többes számba teszi, amire van ugyan példa az irodalomban, bár fölöttébb ritka. A sor szó szerinti jelentése magyarul: „E gyászos mező, ahol Isten elvegyített annyi semmit”. Az értelmező szembesül a kérdéssel: miféle „semmi(k)”, miféle „nemlét(ek)” keveredtek-kavarogtak Isten akarata folytán ezen a harcmezőn?

A francia nyelv értelmező szótárának (Petit Robert, 1970) „néant” címszavából kiderül: a szó személyekre is vonatkozhat („un homme de néant” / „semmi ember”, „des gens de néant” / „holmi senkik”). Ekként értelmezve a „néants” kifejezetten a császár ellenfeleinek táborára utal: ők, „a senkik”, felelősek azért, hogy a harctér „óriások” menekülését láthatta.

A terjedelmes, hét részre tagolt költemény nem Waterloóról szól, hanem a „bűnhődésről”. Annak nyitánya az oroszországi hadjárat és a Grande Armée megsemmisítő veresége (1), azt követi a waterlooi ütközet leírása (2), majd a száműzetés rajza Szent Ilona szigetén (3). A következő részek már utóéletéről szólnak: a halott császár emléke átértékelődik, elfeledik a zsarnokot, és dicsőítik a hőst („Tündöklése maradt csak emlékezetül”) (4), nagysága egyre fényesebben ragyog az idő múlásával, egyenrangúnak látják a történelem legnagyobb alakjaival (5), holttestét hazahozzák, és a nemzet „dísztemplomába” helyezik, ahol végre megpihen (6). Ekkor azonban valami hallatlan, förtelmes dolog történik: a halott arra ébred, hogy megcsúfolják emlékét (7):

*Kék panteonodból kicibáltak Nagyúr!
Lerángattak, uram, magas szép oszlopodról!
Nézd a zsványhadat, rajuk köröttek tombol,
szörnyű sehonnaik, hullarablók, ezek
foglya lettél, ezek tettek reád kezét.*

E rész végén választ kapunk arra, amire eddig nem volt válasz: miért kell Napóleonnak bűnhődnie. Az első három rész végén a vereséget szenvedett, majd a halálra készülő császár a Hadak Urától azt tudakolja: eljött a büntetés órája? A válasz mindhárom alkalommal az: nem, még nem. A rejtélyt a költemény befejező sorai oldják fel:

*Mint a szavak, miket Baltazár láthatott,
császár szeme elé két izzó szó ragyog.
Reszket Napóleon, sápadtra válva látja
és olvassa: Brumaire Tizennyolcadikája.*

Hugo abból az 1799. november 9-én (a forradalmi naptár szerint ez a nap Brumaire 18-a) végrehajtott államcsínyből eredezteti Napóleon bűnhődését, amely előbb a konzulok egyikévé, rövidesen első, majd örökös konzullá emelte, hogy utóbb császárrá koronáztassa magát (1804).

Hugo ítéletének azonban nem ez a csattanója. Napóleonnak az a fő bűne, hogy mintegy példát mutatott, precedenst teremtett, államcsínyének ugyanis utánzója akadt távoli unokaöccse személyében, aki III. Napóleon néven lett 1851-ben a franciák második császára.

A *Bűnhődés* a meggyőződéses republikánus ítélete a köztársaságot császársággá torzító Napóleon fölött, akitől azonban Hugo nem tagadja meg csodálatát.

Waterloo után következett a császár második lemondása, majd élete végéig tartó száműzetése Szent Ilona szigetén. Waterloo csupán megismételte és véglegessé tette az egy évvel korábban történeteket. A Bourbonok visszatértek Párizsba, Bécsben pedig a szövetségesek folytatták az európai rendcsinálást.

Napóleon pályafutását összegezve az emlékiró Chateaubriand-nak van egy fölöt-
tebb mélyenszántó eszme-futtatása.

Nem kétséges – írja – hogy a forradalom (katonai) sikereinek folytatójaként hozzájárult a királyok és népeik közötti szálak fellazításához, a függetlenség gondolatának elhintéséhez, a múltból örökölt eszmék és erkölcsök erejének gyöngítéséhez, s ezáltal előmozdította a társadalmi felszabadulást. Ebből azonban nem következik, hogy szándékosan és tudatosan törekedett a népek politikai és állampolgári szabadságának növelésére, a zsarnokságra pedig csupán azért volt szüksége, hogy ily módon széles körű jogokat biztosító alkotmánynak szerezzen érvényt Európában vagy pláne Franciaországban, más szóval zsarnoknak álcázott néptribunus volt.

A fejedelmekhez hasonlóan egyedüli célja a hatalom volt, s mivel 1793-at írtak, amikor a közelébe került, megszerzését a korábban kivívott szabadságnak köszön-
hette. A forradalmat azonban, amely utat nyitott előtte, rövidesen ellenségének tekintette, és szembezállt vele.

Rejtély – folytatja Chateaubriand –, hogy az arisztokratikus érzelmű, csöppet sem népbarát Napóleon hogyan lett annyira népszerű egy olyan nemzet körében, amely mindennél többre tartja látszólag a függetlenséget és az egyenlőséget. A magyarázat szerint abban keresendő, hogy a franciák ösztönösen vonzódnak a hatalomhoz, és nem annyira a szabadságot, mint inkább az egyenlőséget eszményítik. Egyfelől katonai sikerek, másfelől társadalmi nivellálás – Napóleon ezzel a kettővel ragadta meg őket. Lealázta a királyokat és a főurakat, a népet pedig maga mellé ültette a trónra.

Végül még két fontos észrevételét idézem. Legyezgette a franciák hiúságát azzal, hogy nemzetüket Európa fölébe emelte. Másfelől sorozatos katonai sikerei megbabonázták az ifjúságot, és rajongást ébresztettek benne a brutális erő iránt, miközben magasra ívelő saját pályája feltűzelte sokak becsvágyát.⁵

A forradalom és Napóleon: mit jelentenek együtt és mit külön-külön?

A forradalom jelentősége elsősorban a régi rend eltörlésével felszabadított, politikai és jogi értelemben egyenlő egyének közösségévé tett nemzet létrehozása. Világtörténelmi érdem, a forradalom minden bűne és tévelygése ellenére.

Ezt a nemzetet változtatta Napóleon saját önvédelme érdekében fegyvert ragadó közösségből világhódító hatalommá. Ki volt a hódító? Egyszerre volt a francia forradalom és a francia (1804-től császári) állam. A franciák egyképpen exportálták saját forradalmukat és saját nacionalizmusukat (amely kezdetben forradalmi patriotizmus volt). Kettős hatás, két irányba mutató történelmi következmények.

A középkor háborúi királyok és fejedelmek között zajlottak, a francia forradalom – és nyomában Napóleon – megnyitotta a nemzetek közötti, ideológiai alapokon álló háborúk korát.

A korabeli német reakciók kiválóan érzékeltetik ezt a kétértelműséget. Egyrészt elismerés és csodálat, másrészt gyűlölet és bosszúvágy.

Vessünk egy pillantást Goethe Napóleon-képeére. Ismeretes, hogy a francia császár tisztelte Goethét, és Erfurtban az ő kérésére találkoztak 1808-ban. Ezzel együtt meggondolkodtató a német költő *Szelíd xéniák* című ciklusának egyik, a császár halála után született darabja. Holta után „hős Napóleon” lelke az isteni ítélőszék elé járul. A Sátán rögvest előveszi a róla és hűgairól szóló bűnlajstromot, de az isteni háromság egyike – nem dől el, hogy melyik: az Atyaisten-e, a Fiú vagy a Szentlélek – közbeszól és leállítja:

*Az Isten előtt gondold meg ezt jól!
Szavalsz, mint egy német professzor.
Tetteit tudjuk: azok ma mind
csak annyit nyomnak, mint a f..
De hogyha elég sok merszed volna,
nem bánom, fogd meg s vidd a pokolba.*⁶

Mit is látunk? A Sátán sürgeti, hogy az elhunyt császár nyerje el a megérdemelt büntetést mindazért, amit földi életében művelt. A Legfőbb Bíró azonban meglehetősen durván és ironikusan („szavalsz, mint egy német professzor”) leinti, s szinte kihívóan arra biztatja, vigye személyesen a pokolba, ha ugyan van hozzá „elég sok mersze”.

Főként az meglepő ebben a versben, ahogyan Goethe Napóleon alakját szemléli, ahogyan nagyságát függetleníti a közönséges emberi mérce nézőpontjától. E perspektíva azt sugallja: Napóleon akkora volt, hogy talán még a Sátánnak sem ajánlatos ujjat húznia vele...

Ez a nézőpont művészi és nemzet fölötti. Eckermann beszámolója szerint (1830. március 14.) Goethe „kiváló költő”-nek nevezte Béranger-t, és elismerte, hogy neki sikerült „nemzeti érdekű” politikai dalokat írnia. Őt magát azonban soha nem vonzotta a politikai költészet. Igaz ugyan, hogy másfél évtizeddel korábban („amikor végre meg akartunk szabadulni a franciáktól”), hasonló politikai költészet a németeknél is született, de ő már csak azért sem művelhette, mert mindig csupán azt tudta megírni, amit valóban átélt:

„Hogyan írhattam volna meg hát a gyűlölet dalait gyűlölet híján! És, magunk között szólván, én nem gyűlöltem a franciákat, még ha hálát adtam is Istennek, amikor megszabadultunk tőlük. [...] Egyáltalán [...] fura dolog ez a nemzeti gyűlölködés. Mindig a kultúra legalsó fokán fogja a legerősebbnek és leghevesebbnek találni. Van azonban egy fok, ahol teljesen eltűnik, és ahol az ember bizonyos mértékig nemzetek fölött áll, és a szomszéd nép javát és baját úgy átérzi, mintha a saját népével találná szemben magát.”

Goethe szavaira élesen rácafol a kortárs Heinrich von Kleist. Ő az ellenpélda, aki – jóllehet távolról sem állott „a kultúra legalsó fokán” – hatásosan szólaltatta meg a gyűlölet motívumát *Germánia szól gyermekeihez* című ódájában:

Kórus:

*Hallgassátok csak! – Az égből
Eget-földet mely hang ráz föl?
Föltámadsz, Germánia?
Itt a bosszú hajnala?*

[...]

*Ti is így – elől a császár,
Nyomotokba' megtorlás jár,
Habzón, mint az áradat,
Elnyelni a frankokat!*

(4 §)

*Minden dűlő, mart, verem, tér
Csontjuktól fehér legyen:
Kiből holló s róka nem kér,
Az legyen hal-élelem!
Tetemükkel torlasszátok
El a Rajnát győztesen:
Kerülje körül a Pfalzot,
S ekképp határunk legyen!⁷*

Ez a vers 1809-ben keletkezett, és röplapokon terjesztették. A lipcsei csata után, a franciák kivonulását követően elszavalták a brémai színházban. A Napóleon-ellenességével híressé vált Friedrich von Gentz német publicista ezeket írta Metternichnek 1814-ben: „Szerencsénkre olyan ellenséggel van dolgunk, amellyel szemben, a világ mostani vélekedése szerint *soha nem lehetünk igazságtalanok*. A világ úgy gondolkodik és beszél, ahogyan Kleist 1809-ben: Pusztítsd! ha jó Ama Nap, / Nem kérdi az okokat!”

Ugyanabban az évben írott cikkében (*Mi a tétje ennek a háborúnak?*) Kleist arról is vallomást tett, hogyan gondolkodik saját nemzetéről:

„A tétje egy közösség, melynek gyökérzete, akár a tölgy, ezer ág-boggal kapaszkodik az idők talajába: melynek csúcsa, erény és erkölcs fölé nyúlva, felhők színezüst szegélyét verdesi: melynek létét megszentelte a földkor harmada. Egy közösség, amelyik mit sem tudva a hatalomvágy és hódítás szelleméről, van annyira érdemes a létezésre és türelemre, mint bármelyik másik, mely saját dicsőségére gondolni se bír anélkül, hogy a földi térséget benépesítő összes közösség dicsőségére és üdvére ne gondolna, melynek legféltelenebb és legfélelmeletesebb, költők és bölcsek képzeletének szárnyán magasba lendülő gondolata a testvérnépek összessége által szabadon választott világkormányának való alávetetés. A tétje egy olyan közösség, melynek baráttal és ellenséggel szemben rendíthetetlen igazságossága és nyíltszívűsége, stb...”⁸

Aligha kétséges, hogy a német nacionalizmust – kezdetben a honszeretet, a patriotizmus értelmében – a napóleoni hódítás kiváltotta megaláztatás érzése hívta életre. Az adott a továbbiakban lendületet az erős német állam megteremtésére irányuló törekvéseknek is. A napóleoni hódítások megszüntették a Német-Római Birodalmat (1806), a bécsi kongresszus létrehozta a Német Szövetséget (1813), annak helyét átvette az Északnémet-Szövetség (1867), a porosz-francia háború (1870–71) befejezését követően pedig megszületett a Német Császárság. A sikeres német bosszúhadjárat után következett az európai nemzetek két szörnyű 20. századi kataklizmája, ezúttal az egész földgolyó hadszínterein. Miközben a 20. század a forradalmak kora is volt: francia mintára előbb az oroszoké, majd az ő nyomdokaikon más nemzeteké szerte a nagyvilágban.

A francia forradalom és a napóleoni tekintélyuralom történelmi tapasztalatát a liberalizmus egyik nagy teoretikusa, Benjamin Constant abban a felismerésben foglalta össze, hogy a hatalomnak mindig korlátokat kell állítani. Annak is, amelyet a szuverén nép átruház egy vagy több személyre, de még annak is, amelyet a megosztott hatalmi ágak gyakorolnak. A szabadságjogokat nemcsak attól kell védelmezni, aki,

ha akar, visszaélhet hatalmával, de még az egyébként jogszerűen működő intézményekkel szemben is.

■ **JEGYZETEK**

1. Byron: *Naplók, levelek*. Európa, Bp., 1978. 323.
2. J. Tarle: *Napóleon*. Gondolat, Bp., 1961. 371.
3. Uo.
4. Chateaubriand: *Mémoires d'outre-tombe*. Librairie Générale Française, Paris, 1973. Tome II. 366–368
5. I.m. 408–409.
6. Goethe: *Versek*. Európa, Bp., 1963. 469. Eörsi István fordítása.
7. Heinrich von Kleist: *Összegyűjtött művei II. Esszék, Anekdóták, Költemények*. Jelenkor, Pécs [1996], 73–74. Tatár Sándor fordítása.
8. I.m. 120. Forgách András fordítása.

